

RICHARD BUTTERWICK
University College London
ORCID: 0000-0001-8737-2277

OŚWIECENIE W SYNTENZACH DZIEJÓW RZECZYPOSPOLITEJ JÓZEFA ANDRZEJA GIEROWSKIEGO (NA TLE UJĘĆ WŁADYSŁAWA KONOPCZYŃSKIEGO I CELINY BOBIŃSKIEJ)

THE ENLIGHTENMENT IN JÓZEF ANDRZEJ GIEROWSKI'S SYNTESES
OF THE HISTORY OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH
(AGAINST THE BACKGROUND OF THE VIEWS
OF WŁADYSŁAW KONOPCZYŃSKI AND CELINA BOBIŃSKA)

Abstract

The Enlightenment occupied an important place in the *oeuvre* of Professor Józef Andrzej Gierowski. This piece presents his evolving views on the Enlightenment in three syntheses of the history of early modern Poland and the Polish-Lithuanian Commonwealth: two university textbooks first published in 1967 and 1978 respectively, and a book addressed to a wider, non-academic readership first published in 2001, much of which was presented to Anglophone readers in 1996. J. A. Gierowski's views are presented against the background of the sardonic references to “the enlightened age” and “enlightened Europe” in the synthesis published by his supervisor, Władysław Konopczyński in 1936, as well as the Marxist-Leninist scheme of the Enlightenment forced on historiography and the humanities in postwar Poland, especially by Celina Bobińska. J. A. Gierowski's view of “the ideology of the Enlightenment” gradually shifted from the primacy of rationalist and materialist thinking to the aim of the pursuit of happiness within human society. While still emphasising economic and social factors, including the role of the bourgeoisie in the Dutch Republic, England and France, he increasingly distanced himself from the model of the Enlightenment as the ideology of the rising bourgeoisie, forced on him in the early stages of his academic career. After long reflection on the question of the

reception and originality of the Enlightenment in the Commonwealth, he came to appreciate the contributions of Royal Prussian burghers, the Catholic clergy and the Polish-Lithuanian nobility. He also jettisoned the postwar dogma that the beginning of the capitalist order in Poland should be dated to 1764.

Key words: Józef Andrzej Gierowski, Enlightenment, synthesis, Polish-Lithuanian Commonwealth, historiography

Słowa kluczowe: Józef Andrzej Gierowski, Oświecenie, synteza, Rzeczpospolita Obojga Narodów historiografia

Oświecenie zajmowało ważne miejsce w twórczości naukowej Józefa Andrzeja Gierowskiego (1922–2006). Uczony ten odegrał kluczową rolę w przełamaniu stereotypu o rzekomej ciemnocie czasów saskich, zanim Oświecenie rozjaśniło czasy stanisławowskie. Przyczynił się wraz ze swoją szkołą krakowsko-wrocławską, oraz z Jackiem Staszewskim i jego uczniami, do pogłębienia wiedzy o przenikaniu myśli Oświecenia do Polski oraz o jej wczesnym oddziaływaniu na Rzeczpospolitą Obojga Narodów¹. Bogaty i pełen niuansów obraz Oświecenia w obecnym stanie badań nad polsko-litewskim wiekiem osiemnastym kontrastuje ze znacznie uboższym stanem wiedzy o tym stuleciu w mrocznych czasach wojennych, gdy Józef Andrzej Gierowski tajnie rozpoczął swoją drogę naukową u boku swego mistrza, Władysława Konopczyńskiego (1880–1952)². Kontrastuje również ze skrajnie dogmatycznym schematem myślenia o Oświeceniu w Polsce narzuconym nauce (zarówno historykom *sensu stricto*, jak i historykom literatury, sztuki, filozofii i nauki) w okresie stalinowskim. Długą drogę Gierowskiego do wypracowania własnego ujęcia Oświecenia zatem należałoby zacząć od przedstawienia ujęć Oświecenia u Konopczyńskiego, a potem w marksistowskich schematach promowanych zwłaszcza przez osobę, która rzuciła cień na powojenne

¹ Zob. Jacek Staszewski, „Badania Józefa Andrzeja Gierowskiego nad epoką saską”, w *Profesor Józef Andrzej Gierowski jako uczony i nauczyciel. Materiały z konferencji dedykowanej pamięci Profesora i wspomnienia o nim*, red. Mariusz Markiewicz et al. (Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008), 46–50. Wśród prac Józefa Andrzeja Gierowskiego poświęconych Oświeceniu wyróżniają się artykuły: Józef Andrzej Gierowski, „U źródeł polskiego Oświecenia” (pierwodruk 1974), w Józef Andrzej Gierowski, *Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie*, red. Andrzej K. Link-Lenczowski (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2008), 229–237 oraz Józef Andrzej Gierowski, „Przenikanie myśli Oświecenia do Rzeczypospolitej” (pierwodruk 1993), w Józef Andrzej Gierowski, *Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie*, red. Andrzej K. Link-Lenczowski (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2008), 239–248.

² Zob. Mariusz Markiewicz, „Józef Andrzej Gierowski (19 III 1922–17 II 2006)”, *Kwartalnik Historyczny* 113, 1 (2006): 193–196; Józef Andrzej Gierowski, „Władysław Konopczyński jako nauczyciel i mistrz”, w *Władysław Konopczyński 1880–1952. Materiały z posiedzenia naukowego PAU w dniu 21 VI 2002 roku*, oprac. Józef Andrzej Gierowski (Kraków: PAU, 2005), 19–23; Piotr Biliński, *Władysław Konopczyński. Człowiek i dzieło* (Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej), 215–223, 247–248, 462.

badania nad polskim wiekiem osiemnastym, a szczególnie w Krakowie – Celinę Bobińską (1913–1997).

W podporządkowanej Związkowi Radzieckiemu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej historycy (przynajmniej po 1956 r.) mogli pozwolić sobie na znacznie więcej śmiałości w kwestionowaniu poszczególnych aspektów ortodoksji marksistowsko-leninowskiej w referatach i artykułach (zwłaszcza w pracach zbiorowych niewielkiego nakładu) aniżeli w syntezach. Na te drugie prace władze komunistyczne zwróciły baczniejszą uwagę. Chodzi o książki syntetyzujące wiedzę ustaloną w monograficznych opracowaniach, przedstawiające w miarę całościowe obrazy danych epok. Takie książki mogą być adresowane do szerszych rzesz czytelników, przy czym przydatne są lekkie pióro oraz talent do opowiadania celnych anegdot. Mogą też być skierowane do studentów. Ukształtował się system ustnego egzaminowania studentów uniwersyteckich na podstawie wiedzy prezentowanej w tych książkach oraz wykładach. W podręcznikach uniwersyteckich ceni się przejrzystą strukturę, z rozbudowaną hierarchią części, rozdziałów, podrozdziałów, a nawet pod-podrozdziałów, jasne podanie wybranych faktów oraz wyrazistość ocen. Wydaje mi się, że predyspozycje Gierowskiego nie do końca pasowały do wymogów stawianych takim publikacjom, gdyż wolał on rozważać złożone zjawiska historyczne z różnych stron i coraz bardziej niuansować swoje oceny. Niemniej podczas długiej i udanej kariery dydaktycznej napisał dwa podręczniki uniwersyteckie, które jednak były mniej przeładowane faktami do „wkuwania” na pamięć i bardziej skupiały się na wyjaśnieniu procesów historycznych niż większość książek tego typu. Natomiast pod koniec życia, po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, napisał swobodniejszą syntezę adresowaną do czytelników nieakademickich³. Celem niniejszego przyczynku jest śledzenie ewoluujących ujęć Oświecenia w tych trzech syntezach Józefa Andrzeja Gierowskiego. Przy tym należy też uwzględnić jego ujęcie na tle poglądów Władysława Konopczyńskiego na temat Oświecenia, a także schematu narzuconego jemu i innym badaczom wieku XVIII przez Celinę Bobińską i jej podobnych.

Pełne opracowanie tak zdefiniowanego tematu porównałoby ujęcia Oświecenia w syntezach Gierowskiego oraz w innych rodzimych syntezach powstałych w podobnym czasie. Napisali je zarówno historycy jemu współcześni – na przykład Emanuel Rostworowski (1923–1989), Jerzy Topolski (1928–1998) i Jacek Staszewski (1933–2013) – jak i jego uczeń Mariusz Markiewicz (1957–2018)⁴.

³ Mariusz Markiewicz, „Syntezy Profesora Józefa Andrzeja Gierowskiego”, w *Profesor Józef Andrzej Gierowski jako uczony i nauczyciel. Materiały z konferencji dedykowanej pamięci Profesora i wspomnienia o nim*, red. Mariusz Markiewicz et al. (Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008), 43.

⁴ *Dzieje Polski*, red. Jerzy Topolski, wyd. 1 (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975), 254–416; Emanuel Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, wyd. 1 (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977); Jacek Staszewski, „1696–1795”, w *Polska na przestrzeni wieków*, red. Janusz Tazbir, wyd. 1 (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1995), 285–376; Mariusz Markiewicz, *Historia Polski 1492–1795*, wyd. 1 (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2002). O refleksji Gierowskiego nad „wiekiem światła” w związku z syntezą Emanuela Rostworowskiego pisze Andrzej K. Link-Lenczowski, „Józefa Andrzeja Gierowskiego wizja Europy”, w *Profesor Józef Andrzej*

Powiązaloby ono widoczne w syntezach zmiany w postrzeganiu Oświecenia przez Józefa Andrzeja Gierowskiego z jego najważniejszymi wystąpieniami i artykułami na ten temat⁵. Na takie opracowanie nie pozwalają arcyskromne rozmiary niniejszego przyczynku. Niemniej nawet węższy wybór materiału pokaże dość wyraziście stopniową drogę Gierowskiego ku samodzielnemu, syntetycznemu ujęciu Oświecenia. Przypomnienie jego wcześniejszych, jaskrawszych sądów wyrażanych na stronach podręczników może nawet zaskoczyć historyków, którzy znali mistrza skłonnego do kwestionowania ortodoksji, który zachęcał ich do nowych interpretacji przeszłości na podstawie rzetelnych badań źródłowych⁶.

Władysław Konopczyński w swojej znakomitej syntezie *Dzieje Polski nowożytnej*, planowanej jako podręcznik uniwersytecki, wydanej po raz pierwszy w 1936 roku, nie rozvodził się nad „Oświeceniem”. Nie zaskakuje to, gdy bierze się pod uwagę, że w światowej literaturze historycznej fenomen „Oświecenia” (w odróżnieniu od „wieku świateł”, „wieku filozofii” lub „wieku rozumu” rozkwitł dopiero po drugiej wojnie światowej⁷. Pisał Konopczyński raczej w kategoriach „postępu” i „reform” w kontekstach pedagogiki i społeczeństwa, a nade wszystko państwa polskiego. Docenił rodzime wysiłki mające na celu naprawę Rzeczypospolitej. Natomiast przymiotnik „oświecony” stosował z przekąsem w kontekście sprawy dysydenckiej lat sześćdziesiątych XVIII wieku. Ma obcy, sardoniczny rezonans. Według Konopczyńskiego, „opinia «wieku oświeconego» w osobie Woltera i filozofów powitała kampanię tolerancyjną Katarzyny i Fryderyka jako tryumf światła nad mrokiem i nowoczesnej swobody nad średniowiecznym uciskiem”⁸. Ponadto:

oświecona Europa nie zdobyła się na tyle sprawiedliwego sądu, by spostrzec, że położenie różnowierców w Polsce było nawet po ustawach lat 1733–1736 bez porównania lepsze niż położenie ich we Francji, Hiszpanii lub Austrii, a tym bardziej niż położenie katolików w Anglii, Szwecji i Danii albo sytuacja unitów i starowierców w Rosji⁹.

Wnikliwie zbadane są smutne powojenne losy Władysława Konopczyńskiego¹⁰. Główną rolę w haniebnej nagonce na niego odegrała wychowana i wykształcona

Gierowski jako uczonego i nauczyciel. Materiały z konferencji dedykowanej pamięci Profesora i wspomnienia o nim, red. Mariusz Markiewicz et al. (Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008), 52–53.

⁵ Są one zgromadzone w sekcji pt. „Wokół problematyki Oświecenia”, w Józef Andrzej Gierowski, *Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie*, red. Andrzej K. Link-Lenczowski (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2008), 189–276.

⁶ Zob. wspomnienia w *Profesor Józef Andrzej Gierowski jako uczonego i nauczyciel. Materiały z konferencji dedykowanej pamięci Profesora i wspomnienia o nim*, red. Mariusz Markiewicz et al. (Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008), 107–144.

⁷ John Robertson, *The Enlightenment. A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 9–10.

⁸ Władysław Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, wyd. 3, t. 1–2 (Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1986), 182.

⁹ Konopczyński, *Dzieje*, 183.

¹⁰ Zob. Biliński, *Władysław Konopczyński*, 459–528.

w Moskwie Celina Bobińska. Należała do grupy otwarcie dążącej do wprężenia nauki historycznej w służbę PZPR. Osiągnąwszy przewodnictwo Marksistowskiego Zrzeszenia Historyków w 1950 roku, musiała przeprowadzić się z Warszawy z powodu dymisji jej męża z Ministerstwa Administracji Publicznej w tym samym roku. Odnalazła się jednak na Uniwersytecie Jagiellońskim, na którym przejęła Katedrę Historii Polski Nowożytnej i Najnowszej, do 1948 roku kierowaną przez Władysława Konopczyńskiego. Pracowała także w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk, gdzie kierowała Pracownią Badań Agrarnych¹¹.

Najambitniejszym projektem nowej, upartyjnionej nauki historycznej była podzielona na wiele tomów i części *Historia Polski*, tak zwana PAN-owska. Druga część tomu obejmuje okres od połowy XV wieku do 1764 roku. Józef Andrzej Gierowski napisał siedem rozdziałów, w większości o latach 1648–1764, zarówno z zakresu historii gospodarczej i społecznej, jak i dziejów politycznych oraz z historii Śląska. Wspólnie z Kazimierzem Piwarskim napisał rozdziały o baroku i pierwszych oznakach odnowy w kulturze w pierwszej połowie XVIII wieku¹². Zgodnie z przyjętą periodyzacją, okres „feudalny” skończył się w Polsce w 1764 roku, ustępując wczesnemu kapitalizmowi, który według owego schematu trwał do 1864 roku. Drugi tom redagowali Stefan Kieniewicz i Witold Kula, a pierwszą część tego tomu, stanowiącego zwarty volumen obejmujący lata 1764–1795, powierzono Celinie Bobińskiej, Stanisławowi Herbstowi, Emanuelowi Rostworowskiemu i Władysławowi Rusińskiemu. Szczegółowe rozdziały ostatniej trójki autorów, zwłaszcza Rostworowskiego, który pisał przede wszystkim o dziejach politycznych, zachowują sporą wartość naukową. Bobińska natomiast czuwała nad ideologicznym przekazem. W rozdziałach otwierających i zamykających pierwszą część tomu drugiego, skreśliła obraz Oświecenia w Polsce, który w pełni pasował do zdefiniowanego z góry schematu. Omawiając historiografię okresu, raz jeszcze napiętnowawszy Władysława Konopczyńskiego¹³, stwierdziła, że

prace nad ideologią Oświecenia obaliły stanowisko starej nauki ujmującej to zagadnienie jako wyłącznie recepcyjne, pokazały obok związków z prądami ogólnoeuropejskimi, jej rodzimy, oryginalny charakter oraz ściśle genetyczne związki z podstawowymi społeczno-politycznymi procesami w kraju¹⁴.

¹¹ Piotr Pasisz, „«Warsaw Period» (1945-1950) in Celina Bobińska's Organisational Activity for Historical Science”, *Res Historica* 50 (2020): 399–416.

¹² *Historia Polski*, red. Tadeusz Manteuffel, t. 1: *do r. 1764*, cz. 2: *od poł. XV w.*, wyd. 2, red. Henryk Łowmiański (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958); Markiewicz, „Syntezy”, 39–40.

¹³ *Historia Polski*, red. Tadeusz Manteuffel, t. 2: *1764-1864*, red. Stefan Kieniewicz, Witold Kula, cz. 1: *1764-1795* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958), 21. O relacjach Emanuela Rostworowskiego z Celiną Bobińską, zob. Piotr Biliński, Zofia Zielińska, „Emanuel Rostworowski – droga na historiograficzny Olimp”, w *W kręgu badaczy dziejów politycznych XVIII wieku. Józef Feldman – Emanuel Rostworowski – Jerzy Michalski*, red. Zofia Zielińska, Wojciech Kriegseisen (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2010), 22–26.

¹⁴ *Historia Polski*, t. 2, 32.

Według Celiny Bobińskiej, „przełomowe znaczenie okresu Oświecenia” polegało na tym,

[...] że właśnie wówczas dokonał się pierwszy wyłom w feudalnej strukturze ekonomicznej kraju, pojawiły się pierwiastki kapitalistycznego społeczeństwa, a także dlatego, że od 1764 r. – pierwsze próby reformy – do roku 1795, czyli do upadku państwa po trzecim rozbiorze, mamy do czynienia z okresem intensywnej walki o charakter państwa oraz o jego ocalenie, walki między feudalną reakcją i grupami dążącymi do nadania państwu cech burżuazyjnych, walki o rozwój ideologiczny i kulturalny¹⁵

Podsumowując, Bobińska podkreśliła znaczenie wpływów rosyjskich oraz ideologii:

[...] kultura Oświecenia staje się antyfeudalna nie tylko dlatego, że krytykuje magnaterię, ucisk ludu i upośledzenie miast, lecz i w swych założeniach ideologicznych. Coraz wyraźniej nabiera ona cech świeckich, wrogich teologii i scholastyce. Te postępowe cechy Oświecenia polskiego, wspólne nie tylko z Oświeceniem zachodnioeuropejskim, z którego szkoły wyszło, lecz także z Oświeceniem rosyjskim, z racji podobieństwa procesów społecznych i kulturalnych, a więc z Łomonosowem i Radiszczewem, przejawiają się głównie w twórczości czołowych pisarzy politycznych: Kołłątaja, Staszica, Jezierskiego, braci Śniadeckich. Ideologia ich kształtuje się w walce politycznej¹⁶.

Gdy praca się ukazała, okres stalinowski w Polsce już minął. Choć Bobińska została profesorem zwyczajnym w 1961 roku, jej wpływy stopniowo skureczyły się, zarówno w skali krajowej, jak i w krakowskim środowisku naukowym, zanim przeszła na emeryturę w 1984 roku¹⁷. Zapewne początkowo liczyć się z nią musiał Józef Andrzej Gierowski, kiedy wrócił na Uniwersytet Jagielloński w 1965 roku, obejmując kierownictwo Katedry Historii Polski XVI–XVIII wieku, oraz jako dyrektor Instytutu Historii w latach 1967–1972. Z pewnością nie były to czasy, kiedy można było w podręczniku skierowanym do studentów historii przygotowujących się do egzaminów atakować powojenny, marksistowski schemat myślenia o historii polskiej i powszechnej.

Właśnie w roku 1967 ukazała się w Państwowym Wydawnictwie Naukowym pierwsza synteza dziejów Polski samodzielnego autorstwa Józefa Andrzeja Gierowskiego, obejmująca lata 1492–1864. Zgodnie z wciąż obowiązującym schematem był to „okres późnego feudalizmu i kształtowania się stosunków kapitalistycznych”¹⁸. Nie odchodząc jeszcze od przyjętej periodyzacji, z ważną cezurą w roku 1764, Gierowski nieśmiało zasygnalizował inne możliwości:

¹⁵ *Historia Polski*, t. 2, 34.

¹⁶ *Historia Polski*, t. 2, 384.

¹⁷ Piotr Pasisz, „Kariera naukowa Celiny Bobińskiej na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1950–1984”, *Res Gestae. Czasopismo Historyczne* 8 (2019): 114–126.

¹⁸ Józef Andrzej Gierowski, *Historia Polski 1492–1864* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967), 7.

Czasy Oświecenia pod względem kulturalnym można by cofnąć nieco wstecz, jak i przedłużyć do początków XIX w. – jednak lata panowania Stanisława Augusta i rozbiorów wyodrębniają się tak wyraźnie, że przyjęto je za podstawę periodyzacji¹⁹.

Jednak podsumowując dorobek kultury lat 1764–1795, skontrastował go z czasami saskimi: „W każdym razie w dobie Oświecenia we wszystkich niemal dziedzinach życia kulturalnego Polska wydostała się z marazmu i zastoju, cechującego poprzednie półwiecze²⁰. Pisząc szerzej o znaczeniu epoki, Gierowski rozkładał akcenty między gospodarką, społeczeństwem, oświatą, kulturą a państwem:

Stosunkowo krótki okres Oświecenia należy do najważniejszych i najtragiczniejszych w dziejach Polski. Katastrofa państwa i rozbiór między trzech sąsiadów nie nastąpiły bowiem w momencie największego marazmu gospodarczego i kulturalnego, nie w dobie szczytowego rozprężenia wewnętrznego, ale w czasie, gdy Polska wyzwalała się z tych trudności, kiedy rysowało się wyraźne odrodzenie twórczych cech społeczeństwa. Istotne zmiany w stosunkach produkcyjnych, rozprzestrzenianie się czynszów i wolnego najmu w rolnictwie, coraz liczniejsze manufaktury – wszystko to świadczyło o dokonywaniu się zasadniczych zmian w gospodarce, wkraczającej na tory prekaptalistyczne. Jako czołowy problem wysuwa się sprawa poprawy położenia chłopstwa, która zaprzęta najświetniejsze umysły tych czasów. W dziedzinie zjawisk kulturalnych odrabia się wielkimi krokami powstałe w ciągu minionego wieku zaległości. Zreformowane szkolnictwo wysuwa się na czołowe miejsce w Europie. Nauka i literatura krytycznie spogląda na tradycje staropolskie i stawia nowe wzory człowieka, zgodne z racjonalistycznymi założeniami epoki. Najpoważniejsze zmiany nastąpiły w zakresie organizacji państwa: ukoronowaniem ich była konstytucja 3 maja, która kładła kres jedyńowładztwu szlacheckiemu w Rzeczypospolitej i usuwała główne przyczyny dawniejszego chaosu²¹.

Dzięki reformie szkolnictwa, jego zdaniem, Oświecenie dokonało „zasadniczego przełomu w umysłowości polskiej i doprowadziło do bezpowrotnego zerwania z sarmatyzmem, tworząc ponownie z Polski jedno z żywych ognisk kultury europejskiej”²². Przedstawił istotę zmian ideowych jako triumf racjonalizmu i nawet materializmu:

Podobnie jak oświata, tak i nauka przybierała świecki charakter, zrywając z rozważaniami teologicznymi, kładąc większy nacisk na znajomość przyrody i społeczeństwa. U podstaw jej legły racjonalizm i empiryzm. Przyjmowano więc zasady ścisłego, kartezjańskiego myślenia; zarazem w doświadczeniu i praktyce dostrzegano najlepszy miernik prawdziwości twierdzeń. Przesławano tłumaczyć zjawiska przyrody przyczynami nadprzyrodzonymi, przyswajając sobie w sposób mniej lub więcej świadomy materialistyczne założenia ukształtowania świata²³.

¹⁹ Gierowski, *Historia Polski 1492–1864*, 8.

²⁰ Gierowski, *Historia Polski 1492–1864*, 145.

²¹ Gierowski, *Historia Polski 1492–1864*, 125.

²² Gierowski, *Historia Polski 1492–1864*, 139.

²³ Gierowski, *Historia Polski 1492–1864*, 142.

W 1978 roku PWN wydało po raz pierwszy czterotomową *Historię Polski*. Ten wielokrotnie wznowiony podręcznik, którego nakłady liczą setki tysięcy egzemplarzy, pozostaje dobrze znany całemu pokoleniu studentów historii. Dwa tomy środkowe, obejmujące lata 1505–1764 i 1764–1864, są autorstwa Józefa Andrzeja Gierowskiego. Jak to określił Mariusz Markiewicz, były „rozwinięciem” wcześniejszej, trzykrotnie krótszej syntezy²⁴. Autor powtórzył lub adaptował sporo z podręcznika z 1967 roku. Na przykład opis panowania Stanisława Augusta zakończył poniższą miażdżącą oceną, niewiele odbiegającą od swojej wcześniejszej formuły:

Los Rzeczypospolitej został w znacznym stopniu przesądzony przez jej własne społeczeństwo, przez błędy i wąski egoizm magnatów, przez niedomogi ustroju politycznego, który spychał państwo na skraj anarchii. Nie wystarczyło to, czego dokonano w okresie Oświecenia dla wydzwignięcia się z upadku, co zresztą cały czas spotkało się z zaciętym oporem sarmackich konserwatystów, co także budziło niepokój sąsiadów, niechętnych, by rządna, oświecona Rzeczpospolita konkurowała z ich absolutyzmem²⁵.

Dodatek o niechętnych absolutystycznych monarchiach ościennych był jednak znamieny. W innym miejscu uznał, że „oświecona Rzeczpospolita mogła być tylko dziełem oświeconej szlachty”²⁶.

Jeszcze bardziej znaczące zmiany zaszły pod koniec tomu obejmującego lata 1505–1764, gdzie Józef Andrzej Gierowski dopisał podrozdział „Wczesne Oświecenie”. Stwierdził, że „ostatnie ćwierćwiecze omawianego okresu były to, jak wspomniano, lata przejściowe, kiedy obok silnych jeszcze elementów sarmacko-barokowych kształtowały się podstawy kultury Oświecenia”. Ukłonił się polonistom, których badania (podsumowane w przełomowym podręczniku Mieczysława Klimowicza) „doprowadziły do uwydatnienia roli wczesnego Oświecenia”²⁷. Ostatnie zdanie tomu brzmi: „Od Rzeczypospolitej sarmackiej została bowiem już przebita droga do Rzeczypospolitej oświeconej”²⁸.

Charakterystyka Oświecenia kreślona przez Gierowskiego pozostała racjonalistyczna:

Gdy ideologia i wzory Oświecenia dotarły do Polski, był to już prąd w pełni rozwinięty w Europie Zachodniej, zwłaszcza w Anglii i Francji. U podłoża jego leżała wiara w potęgę

²⁴ Markiewicz, „Syntezy”, 41.

²⁵ Józef Andrzej Gierowski, *Historia Polski 1764-1864*, wyd. 2 (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979), 141–142. Gierowski, *Historia Polski 1492–1864*, 163: „Los Polski przesądzony został w znacznym stopniu przez jej własne społeczeństwo, przez szlachtę i magnatów. Nie wystarczyło to, czego dokonano w dobie Oświecenia dla wydzwignięcia się z upadku, co zresztą cały czas spotykało się z zaciętym oporem konserwatystów”.

²⁶ Gierowski, *Historia Polski 1764–1864*, 68.

²⁷ Józef Andrzej Gierowski, *Historia Polski 150–1764*, wyd. 2 (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979), 422–423. Por. Mieczysław Klimowicz, *Oświecenie*, wyd. 1 (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972).

²⁸ Gierowski, *Historia Polski 1505–1764*, 433.

rozumu ludzkiego, który wyzwolony z krępujących go dogmatów scholastycznych, miał stać się głównym źródłem poznania. Na racjonalistycznych przesłankach zamierzano oprzeć nową moralność, by otworzyć drogę do sprawiedliwej organizacji społeczeństwa. Przeprowadzana gruntowna krytyka dotychczasowych stosunków, która skierowała się głównie przeciwko przywilejom stanowym i Kościołowi, miała ułatwić to zadanie²⁹.

Napomknął natomiast o swoich własnych studiach, gdy wskazał na różne drogi przenikania myśli Oświecenia do Polski – poprzez gallomańskich władców, pruskich mieszczan, a nawet włoskie studia kleru (wprawdzie „w paradoksalny sposób”)³⁰.

Pierwsza część tomu o latach 1764–1864 nosi tytuł „Rzeczpospolita oświecona”³¹. Rozpoczyna od przeglądu historiografii. Tu już wyraźnie widać odejście Józefa Andrzeja Gierowskiego od poglądów Celiny Bobińskiej. Chwalił za to swego mistrza, pisząc, że *Dzieje Polski nowożytnej* Władysława Konopczyńskiego „zawierają najpełniejszą dotychczas syntezę dziejów politycznych Oświecenia”³². Ponadto stwierdził, że przesuwanie się początków Oświecenia w Polsce na pierwszą połowę XVIII wieku (zwłaszcza w wyniku badań nad kulturą) musiało walczyć z powojennym naciskiem na rok 1764 jako próg kapitalizmu³³.

Na następną syntezę dziejów Rzeczypospolitej Józefa Andrzeja Gierowskiego trzeba było poczekać osiemnaście lat, podczas których był pochłonięty różnymi obowiązkami, w tym pełnieniem funkcji rektora Uniwersytetu Jagiellońskiego³⁴. Już po odzyskaniu przez Polskę niepodległości napisał książkę, którą wydała odnowiona Polska Akademia Umiejętności w 1996 roku pod znamienym tytułem *The Polish-Lithuanian Commonwealth in the XVIIIth Century. From Anarchy to Well-Organised State*. Choć napisana została z zamiarem przedstawienia zagranicznym czytelnikom jaśniejszych stron Rzeczypospolitej wbrew pokutującym stereotypom o jej anarchii i ciemności, autor pisał również o głębokim kryzysie Rzeczypospolitej trwającym od połowy XVII wieku, który ciążył nad stuleciem osiemnastym³⁵.

Napisany po polsku oryginał tekstu był główną podstawą większości książki *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności 1648–1763*. Ukazała się w 2001 roku jako piąty tom dziesięciotomowej *Wielkiej Historii Polski* wydanej przez Oficynę Wydawniczą „Fogra”. To, że efektowna i bogato ilustrowana seria, która uczciła sześćsetlecie odnowienia Uniwersytetu Jagiellońskiego, była adresowana do sze-

²⁹ Gierowski, *Historia Polski 1505–1764*, 423.

³⁰ Gierowski, *Historia Polski 1505–1764*, 423.

³¹ Por. Markiewicz, „Syntezy”, 41–42.

³² Gierowski, *Historia Polski 1764–1864*, 8.

³³ Gierowski, *Historia Polski 1764–1864*, 9.

³⁴ Zob. Andrzej Leon Sowa, „Prof. dr Józef Andrzej Gierowski jako rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego (1981–1987)”, w *Profesor Józef Andrzej Gierowski jako uczonej i nauczyciel. Materiały z konferencji dedykowanej pamięci Profesora i wspomnienia o nim*, red. Mariusz Markiewicz et al. (Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008), 23–34.

³⁵ Józef Andrzej Gierowski, *The Polish-Lithuanian Commonwealth in the XVIIIth Century. From Anarchy to Well-Organised State*, przeł. Henry Leeming (Kraków: PAU, 1996).

rokiej publiczności i miała ładnie wyglądać na półkach, nie powinno przesłaniać rzeczywistych walorów naukowych poszczególnych tomów, w tym autorstwa Józefa Andrzeja Gierowskiego. Z pewnością można traktować tę książkę jako swojego rodzaju sumę, w której – inaczej niż w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku – mógł swobodnie wypowiadać się bez gorsetów ideologicznych i politycznych. Uwolnił się także od restrykcji narzuconych przez format podręcznika uniwersyteckiego³⁶.

O Oświeceniu pisał Gierowski pod koniec rozdziału „Między anarchią a Oświeceniem”. Szerokie spojrzenie autora na problematykę wyziera z tytułów kolejnych podrozdziałów, które przechodziły od myśli przez kulturę do propozycji reform ustrojowych: „Przenikanie myśli Oświecenia do Rzeczypospolitej”, „Podłoże przyswajania ideologii Oświecenia w Rzeczypospolitej”, „Pozycja Kościoła katolickiego”, „Obce impulsy we wczesnym Oświeceniu”, „Przełom w szkolnictwie”, „Rozwój nowej nauki i jej mecenasów”, „Początki czasopiśmiennictwa oświeconego”, „Sztuka na przejściu od Baroku do Oświecenia”, „Pomysły reformatorskie lat czterdziestych”, „Głos wolny wolność ubezpieczający”, „O skutecznym rad sposobie”³⁷.

Zbliżając się do konkluzji, pozwałam sobie przytoczyć długi cytat, który doskonale podsumowuje dojrzałą refleksję Józefa Andrzeja Gierowskiego o „ideologii Oświecenia”, nie tylko w Polsce:

Powstała ona w Europie Zachodniej na gruncie dobrze przygotowanym przez rozwój ekonomiczny i społeczny Holandii, Anglii i Francji w XVII wieku, gdzie burżuazja była już niemal w pełni uformowana. Wielokierunkowość kultury w tych państwach, rozkwit przede wszystkim nauki, ale także literatury i sztuki, spowodował, że związany z Oświeceniem przełom umysłowy nastąpił w nich gwałtownie. Przeciwności między XVII a XVIII wiekiem były tutaj stosunkowo mniejsze niż w innych krajach, znacznie wyraźniej rysuje się ciągłość procesu historycznego między tymi epokami.

Odmienne przedstawiała się sytuacja w słabiej zaawansowanych czy wręcz zacofanych państwach, do których obok Polski można zaliczyć inne kraje środkowoeuropejskie, a także Rosję czy państwa śródziemnomorskie. Mimo dzielących je różnic powszechnie było w nich istnienie znacznych przeciwności między epoką Baroku a Oświeceniem. Przyjmowanie nowej ideologii wiązało się tu zwykle z przewyciężaniem stagnacji ustrojowo-politycznej, ekonomicznej czy kulturalnej i odbywało się przy tym w ciągu dość długiego czasu, w toku walki z poprzednio dominującymi poglądami, które niełatwo tracą swe znaczenie. Struktura społeczna tych krajów powodowała, że ideologia Oświecenia nie była tu przede wszystkim przejawem postaw burżuazji i jej dążenia do nadania nowej organizacji społeczeństwu, lecz raczej postaw innych warstw społecznych, z różnych przyczyn zainteresowanych przekształceniami wewnętrznymi i mających możliwości politycznego czy ekonomicznego oddziaływania na rozwój sytuacji. Mogły to być więc także pewne grupy szlachty czy arystokracji. Podział szedł poprzez ten stan, a przyczyny jego kształtowały się różnie w różnych krajach. Jest bardzo prawdopodobne, że kryzys wewnętrzny, jaki przeżywały te warstwy, zaciążył na tym podziale. Dotychczasowe analizy nie pozwalają jeszcze na pełne

³⁶ Markiewicz, „Syntezy”, 43–450.

³⁷ Józef Andrzej Gierowski, *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności 1648–1763* (Kraków: Fogra, 2001), 363–388.

skonstatowanie tego zjawiska ani na stwierdzenie ogólniejszych prawidłowości kierujących tym procesem.

Na całym tym obszarze charakterystyczna była względna wtórność ideologii Oświecenia. W żadnym przypadku nie chodzi przy tym o bierne przejmowanie poglądów powstałych w Anglii lub Francji. Próbowano w ten sposób tłumaczyć genezę Oświecenia w niektórych krajach, jak choćby w Polsce. Tego rodzaju interpretacja ma jednak słabe pokrycie w rzeczywistości historycznej. Adaptacja ideologii Oświecenia była możliwa dopiero przy osiągnięciu pewnej dojrzałości struktury społeczno-gospodarczej kraju. Stąd zresztą płynęły różnice przejmowanych treści. Ale niezaprzeczalny był impuls płynący z zewnątrz. Do niego należałoby przede wszystkim ograniczyć wspomnianą wtórność.

U podłoża ideologii Oświecenia leżało przekonanie o zdolności ludzkiej do nadania społeczeństwu takiej organizacji, która zapewniałaby możliwość szczęśliwego życia każdemu niemal człowiekowi. Proponowane rozwiązania były bardzo różnorodne i zależały w znacznej mierze od sytuacji kraju, w którym je sformułowano. Jeżeli wśród najgłębszych umysłów Oświecenia znaleźli się zwolennicy zarówno monarchii parlamentarno-konstytucyjnej, jak oświeconego absolutyzmu, to trzeba się zgodzić, że ogniwem łączącym tych myślicieli był cel, do którego miały prowadzić wszelkie przekształcenia, oraz przekonanie o konieczności nieustannego ich podejmowania jako nieodzownym warunku osiągnięcia tego celu. Oczywiście na tym nie kończą się łączące ich ogniwa, temu jednak można przypisać największe znaczenie³⁸.

Na tej podstawie możemy konstatować, że na progu XXI wieku Józef Andrzej Gierowski już nie stawiał opozycji między teologią a rozumem. Jego ujęcie „ideologii Oświecenia” przeszło od racjonalistyczno-materialistycznego myślenia do celu poszukiwania szczęścia w społeczeństwie. Nadal podkreślając ogromną rolę czynników gospodarczych i społecznych, zdystansował się od narzucanego mu w młodości marksistowskiego modelu Oświecenia jako ideologii powstawania burżuazji, choć dopatrywał się wielkiego znaczenia tej warstwy społecznej w Holandii, Anglii i Francji. Oświecenie inaczej rozwijało się nad morzem śródziemnym oraz na wielkich połączeniach Europy. W wyniku wieloletniej refleksji nad wtórnością i rodzimością w rozwoju Oświecenia w Rzeczypospolitej, stopniowo docenił wkład do niego królewsko-pruskiego mieszczaństwa, duchowieństwa katolickiego oraz szlachty. Ostatecznie też przełamał powojenny dogmat o 1764 roku jako progu kapitalizmu w Polsce. Trzeba jednak zastrzec, że Gierowski nigdy nie przesadzał z rehabilitacją czasów saskich. Zakończenie książki *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności* napisał swoim ziomkom nie ku pokrzepieniu serc, lecz ku przestrodze.

³⁸ Gierowski, *Rzeczpospolita*, 363–364. Tekst jest prawie tożsamy z początkowymi paragrafami artykułu Gierowski, „Przenikanie myśli”, 239–240.

BIBLIOGRAFIA

- Biliński, Piotr. *Władysław Konopczyński. Człowiek i dzieło*. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2017.
- Biliński, Piotr, Zielińska Zofia. „Emanuel Rostworowski – droga na historiograficzny Olimp”. W *W kręgu badaczy dziejów politycznych XVIII wieku. Józef Feldman – Emanuel Rostworowski – Jerzy Michalski*, red. Zofia Zielińska, Wojciech Kriegseisen, 19–44. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2010.
- Dzieje Polski*, red. Jerzy Topolski, wyd. 1. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975.
- Gierowski, Józef Andrzej. *Historia Polski 1492–1864*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967.
- Gierowski, Józef Andrzej. *Historia Polski 1505–1764*, wyd. 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979.
- Gierowski, Józef Andrzej. *Historia Polski 1764–1864*, wyd. 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979.
- Gierowski, Józef Andrzej. *Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie*, red. Andrzej K. Link-Lenczowski. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2008.
- Gierowski, Józef Andrzej. „Przenikanie myśli Oświecenia do Rzeczypospolitej”. W Józef Gierowski, *Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie*, red. Andrzej K. Link-Lenczowski, 239–248. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2008.
- Gierowski, Józef Andrzej. „U źródeł polskiego Oświecenia”. W Józef Andrzej Gierowski, *Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie*, red. Andrzej K. Link-Lenczowski, 229–237. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2008.
- Gierowski, Józef Andrzej. *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności 1648–1763*. Kraków: Fogra, 2001.
- Gierowski, Józef Andrzej. *The Polish-Lithuanian Commonwealth in the XVIIIth Century. From Anarchy to Well-Organised State*, przeł. Henry Leeming. Kraków: PAU, 1996.
- Gierowski, Józef Andrzej. „Władysław Konopczyński jako nauczyciel i mistrz”. W *Władysław Konopczyński 1880–1952. Materiały z posiedzenia naukowego PAU w dniu 21 VI 2002 roku*, oprac. Józef Andrzej Gierowski, 19–23. Kraków: PAU, 2005.
- Historia Polski*, red. Tadeusz Manteuffel, t. 1: *do r. 1764*, cz. 2: *od poł. XV w.*, wyd. 2, red. Henryk Łowmiański. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958.
- Historia Polski*, red. Tadeusz Manteuffel, t. 2: *1764–1864*, red. Stefan Kieniewicz, Witold Kula, cz. 1, *1764–1795*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958.
- Klimowicz, Mieczysław. *Oświecenie*, wyd. 1. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972.
- Konopczyński, Władysław. *Dzieje Polski nowożytnej*, wyd. 3, t. 1–2. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1986.
- Markiewicz, Mariusz. *Historia Polski 1492–1795*, wyd. 1. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2004.
- Markiewicz, Mariusz. „Józef Andrzej Gierowski (19 III 1922–17 II 2006)”. *Kwartalnik Historyczny* 113, 1 (2006): 193–196.
- Markiewicz, Mariusz. „Syntezy Profesora Józefa Andrzeja Gierowskiego”. W *Profesor Józef Andrzej Gierowski jako uczonec i nauczyciel. Materiały z konferencji dedykowanej pamięci Profesora i wspomnienia o nim*, red. Mariusz Markiewicz et al., 39–45. Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008.
- Pasisz, Piotr. „Kariera naukowa Celiny Bobińskiej na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1950–1984”. *Res Gestae. Czasopismo Historyczne* 8 (2019): 114–126.

- Pasisz, Piotr. „«Warsaw Period» (1945–1950) in Celina Bobińska’s Organisational Activity for Historical Science”. *Res Historica* 50 (2020): 399–416.
- Profesor Józef Andrzej Gierowski jako uczyony i nauczyciel. *Materiały z konferencji dedykowanej pamięci Profesora i wspomnienia o nim*, red. Mariusz Markiewicz et al. Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008.
- Robertson, John. *The Enlightenment. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Rostworowski, Emanuel. *Historia powszechna. Wiek XVIII*, wyd. 1. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977.
- Sowa, Andrzej Leon. „Prof. dr Józef Andrzej Gierowski jako rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego (1981–1987)”. W *Profesor Józef Andrzej Gierowski jako uczyony i nauczyciel. Materiały z konferencji dedykowanej pamięci Profesora i wspomnienia o nim*, red. Mariusz Markiewicz et al., 23–34. Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008.
- Staszewski, Jacek. „1696–1795”. W *Polska na przestrzeni wieków*, red. Janusz Tazbir, wyd. 1, 285–376. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1995.
- Staszewski, Jacek. „Badania Józefa Andrzeja Gierowskiego nad epoką saską”. W *Profesor Józef Andrzej Gierowski jako uczyony i nauczyciel. Materiały z konferencji dedykowanej pamięci Profesora i wspomnienia o nim*, red. Mariusz Markiewicz et al., 46–50. Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008.